

بازخوانی سیره عبادی و معنوی شهدای دفاع مقدس

حجت الاسلام والمسلمین محمدباقر نادم*

مقدمه

بر اساس برداشت مفسران از آیات متعدد قرآن کریم، هدف از خلقت انسان، عبودیت و بندگی خداوند است؛ چنان که قرآن به صراحت می فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»^۱ و من جنّ و انس را نیافریدم، مگر برای اینکه مرا (به یکتایی) پرستش کنند». بنابراین نتیجه این بندگی و پرستش، تکامل انسان است و عبادت، وسیله تکامل و سعادت او محسوب می شود. در واقع عبادت، غذای روح و مایه قوام جسم است. از همین روست که خداوند در آیات متعددی به انسان دستور داده است که او را عبادت کند: «ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ»^۲ این است پروردگار شما! هیچ معبودی جز او نیست. آفریدگار همه چیز است، او را پرستید و او نگهدارنده و مدبر همه موجودات است».

عوامل معنوی و فرهنگی مؤثر در پیروزی رزمندگان اسلام در دفاع مقدس، نقش اساسی و تعیین کننده ای ایفا کرده است؛ هر چند از نظر مادی ایران از عراق ضعیف تر بوده است. جوانان برومند میهن اسلامی با تمسک به عوامل معنوی، انقلاب و میهن اسلامی را در برابر تهاجم بیگانگان پاس داشتند. در حالی که ماشین جنگی عراق در ۳۱ شهریور ۵۹ به امید فتح چند روزه ایران به راه افتاده بود و تهاجم هر روز ابعاد تازه ای می یافت. در این سوی نبرد، آرام آرام حماسه ای در حال تولد بود؛ حماسه ای مجاهدانه که در فرهنگ و باورهای ژرف ملت مؤمن ریشه داشت. این حماسه از آن جهت که توأم با معنویت بود، «دفاع مقدس» نام گرفت. امام خمینی علیه السلام در این

* نویسنده، پژوهشگر و روایتگر تاریخ و معارف انقلاب و دفاع مقدس.

۱. ذاریات: ۵۶.

۲. انعام: ۱۰۲.

باره فرمود: «آنها حساب همه چیز را می کردند، مگر یک حساب و آن، حساب معنویت بود».^۱ رزمندگان سرافراز دوران دفاع مقدس با همه جلوه‌های بندگی و یاد خدا مأنوس بودند و در هیچ شرایطی از یاد خدا غافل نشدند. آنها دل را به دریای معرفت الهی سپرده و در ساحل امن الهی، در حال عبادت و بندگی به معراج حق شتافتند و تمام پیروزی‌های عرصه جنگ را به همد این نورانیت و معنویت کسب کردند؛ چنان‌که امام خمینی علیه السلام فرمود: «من از این چهره‌های نورانی و بشاش شما و از این گریه‌های شوق شما حسرت می برم».^۲ امام علیه السلام بدین شیوه، رزمندگان را به خاطر ایمان و عملکردشان شایسته می دانست و خود را در برابر آنان خاضع و متواضع نشان می داد. در این مجال به معرفی برخی از عرصه‌ها و مصادیق بارز عبودیت و معنویت در دفاع مقدس که در سیره شهدای والا مقام تجلی یافته است، می پردازیم.

الف. تجلی معنویت در اقامه نماز

انقلاب اسلامی ایران و دفاع مقدس که مبتنی بر آرمان‌های انقلاب بود، به عنوان یک نهضت الهی، فراگیر و مبتنی بر مدار نماز و معنویت توانست قدرت دین و مذهب را به منصفه ظهور برساند و این ارزش‌ها و هنجارها را به عرصه فرهنگ‌سازی وارد کند. این مجاهدت فرهنگی توانست ایجادکننده یک فضای گفتمانی باشد که ضمن مفهوم‌سازی و بازسازی فکری و عقلانی، فرهنگ متعالی دینی را نیز رقم بزند و جولنانی که تا پیش از آن دوران حکومت شاهنشاهی را تجربه کرده بودند، اکنون با جذبه معنوی و دینی انقلاب حضرت امام علیه السلام، گام در عرصه توحید و معنویت بگذارند و در خط اول جهاد و شهادت حاضر شوند و لحظه لحظه زندگی خود را به یاد خدا و عبودیت معطر کنند.

رزمندگان در غربت جبهه‌های حق علیه باطل، یاد خدا را با آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»^۳ زنده نگه می داشتند و در سختی‌ها و مشکلات با استعانت از آیه «اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»^۴ گام بر می داشتند و موفق شدند افزون بر رشد معنوی، بر مشکلات نیز غلبه کنند و همواره برای کسب همه فتوحات خود در پرتو نماز و معنویت، سجده شکر بر آستان کبریایی خداوند به جا می آوردند؛ چنان‌که بی سیم‌چی فرمانده رشید لشکر ۱۴ امام حسین علیه السلام در توصیف سجده‌ها و

^۱. سید روح‌الله موسوی خمینی؛ صحیفه امام؛ ج ۶، ص ۳۱۰.

^۲. همان، ج ۱۳، ص ۳۹۱.

^۳. طه: ۱۴.

^۴. بقره: ۴۵.

نماز شکر شهید حاج حسین خرازی می‌گوید: «بی‌سیم چی حاجی که بودم، هر وقت خبرهای خوب از خط می‌رسید و به حاجی می‌گفتم، می‌دیدم در حالت سجده است. در سجده‌اش شکر می‌کرد. گاهی هم دو رکعت نماز می‌خواند».^۱

مشاهده زندگی رزمندگان دوران دفاع مقدس، گویای آن است که نماز، یکی از عوامل اصلی و بنیادی رسیدن رزمندگان به درجه ایثارگری و شهادت بوده است. آنها همه موفقیت‌های خود را چه در بُعد فردی و چه در ابعاد نظامی در پرتو نماز می‌دانستند. همسر شهید صیاد شیرازی در وصف اهتمام این شهید بزرگوار نسبت به نماز اول وقت می‌گوید: «صیاد همیشه می‌گفت: هر چه دارم، از نماز دارم. همواره تأکید داشت نماز را اول وقت بخوانیم. وقت‌هایی که خلنه بود، نماز مغرب و عشا را به امامت خودش به جماعت می‌خواندیم».^۲

از آنجا که شعار فرهنگ نمازخوانی رزمندگان در حقیقت شعار توحید، معنویت و دینداری بود، توانست همه دل‌های شیدایی و مشتاق را به خود جذب کند و دیگر ارزش‌ها، ذیل مفهوم نماز و معنویت شکل گرفت. این شاخصه همواره در ادبیات بینشی و گفتاری فرماندهان دفاع مقدس تبلور داشت؛ چنان‌که وجه تمایز خود و دیگر نظامیان دنیا را در همین شاخصه می‌دانستند و آن را به نیروهای تحت امر خود نیز گوشزد می‌کردند. سردار اسلام شهید مهدی زین‌الدین وقتی در منطقه پاسگاه زید، کادر لشکر را جمع کرد تا برایشان صحبت کند، ولایت‌مداری در پرتو نماز رزمندگان را با نماز یاران ولایت‌مدار امام حسین (علیه‌السلام) مقایسه کرد و گفت: «درست است که بچه‌های ما در وفاداری و اطاعت امر با نظامی‌های دیگر کشورها قابل مقایسه نیستند، اما ما باید خودمان را با شیعیان اباعبدالله (علیه‌السلام) مقایسه کنیم؛ آنهایی که وقت نماز، دور حضرت را می‌گرفتند تا نیزه دشمن به سینه‌شان اصابت کند و حضرت اباعبدالله (علیه‌السلام) آسیب نبیند».^۳

انس با نماز، رمز پیروزی رزمندگان در همه برهه‌های جهاد و شهادت بود. عملیات صاحب‌الزمان (علیه‌السلام)، نمونه‌ای از تجلی نماز رزمندگان در رسیدن به پیروزی و موفقیت بود. رزمنده‌ای در خاطرات خود درباره این عملیات می‌گوید:

نماز جماعت بود. عطر دعا و مناجات، همه جا را معطر کرده بود. فرمانده تیپ در حالی که دست معاون گردان — عباسعلی سخاوتی که در همین عملیات به شهادت رسید — را در دست می‌فشرد، گفت: «من نماز بچه‌های شما را دیدم. شکی نیست که امشب، خبر

۱. فاطمه غفاری؛ یادگاران: کتاب شهید خرازی؛ ص ۶۲.

۲. رضا رسولی؛ یادگاران: کتاب شهید صیاد؛ ص ۷۴.

۳. احمد جبل عاملی؛ یادگاران: کتاب شهید زین‌الدین؛ ص ۲۶.

خوشی را به امام امت خواهیم داد». این چنین نیز شد و با یورش برق‌آسای دلاوران سپاه اسلام، دشمن شکست سختی خورد.^۱

بنا بر فرهنگ اسلامی، سنت و قانون الهی بر جوامع بشری چنین مقرر شده است که سرنوشت هر جامعه‌ای به رویکرد و اراده آن جامعه بستگی دارد؛ بنابراین وقتی اراده جمعی مردم بر حاکمیت نماز و معنویت تمرکز یابد، سرنوشت جامعه به شکل مطلوبی رقم خواهد خورد.^۲

امروز نیز با الهام از سیره معنوی رزمندگان، می‌توان فرهنگ نمازخوانی را در جامعه به‌ویژه در نسل جوان نهادینه کرد.

ب. تجلی معنویت در شب زنده‌داری و تهجد

یکی دیگر از رموز موفقیت و تعالی رزمندگان در دفاع مقدس، تهجد و شب زنده‌داری بود که این میراث گرانبها را از ائمه معصومین علیهم‌السلام و اولیای الهی به ارث برده بودند. به برکت معنویت جاری از انقلاب اسلامی، نفس قدسی حضرت امام علیه‌السلام و حضور علما و روحانیان در دفاع مقدس، رزمندگان از رزم نظامی و جهاد اصغر، فراتر رفتند و به ساحت جهاد اکبر که همان اهتمام ویژه نسبت به انجام تکالیف و نمازهای واجب بود، قدم نهادند. در این سلوک عاشقانه، هیچ چیزی نتوانست مانع‌شان شود و آنها در این مسیر از منبع لایزال الهی کسب فیض و انرژی می‌کردند. یکی از هم‌زمان سردار شهید علی اکبر رحمانیان، درباره خستگی‌ناپذیری رزمندگان و فرماندهان در عرصه جهاد اصغر و جهاد اکبر می‌گوید:

در پایگاه امیدیه بودیم. یک ساعت به اذان صبح مانده، از خواب بیدار شدم. شهید علی اکبر را دیدم که بعد از چهار شبانه‌روز عملیات، در حالی که آثار خستگی شدید در چهره‌اش آشکار بود، وارد سنگر شد. فکر کردم با آن حال خسته‌اش دراز بکشد؛ چون خواب از چشمانش می‌بارید، ولی دیدم که جانمازش را پهن کرد و آماده نماز شب و مناجات با خدا شد. به او گفتم: «حاجی خسته هستی، کمی استراحت کن». لبخندی زد و گفت: «ما الان برای همین نماز و خدا داریم می‌جنگیم». سپس مشغول عبادت شد.^۳

یکی از هم‌زمان شهید احمد امینی نیز عشق سرشار او به بندگی خدا و راز و نیاز شبانه‌اش را این چنین توصیف می‌کند:

همیشه دیگران را نیز به عبادت شبانه ترغیب می‌کرد. با اینکه فرمانده گردان، و از همه

^۱. مرتضی جمشیدیان؛ خودشکنان؛ ص ۲۶.

^۲. رعد: ۱۱.

^۳. جمعی از نویسندگان؛ خاطرات نمازی؛ دفتر چهارم، ص ۸۲.

خسته‌تر بود؛ ولی همیشه اولین نفر بود که نیمه‌های شب به مسجد می‌آمد. البته می‌توانست در بیابان سر به زمین بگذارد و نماز شب بخواند، ولی به این انگیزه که دیگران را نیز به این امر تشویق کند و آنها را نماز شب‌خوان کند، به مسجد گردان می‌آمد که به این هدف خود نیز رسید. سوز و ناله مخلصانه حاج احمد کاری کرد که گردان او، به گردان «مخلصان» مشهور شد.^۱

بنابراین با نگاهی به تقویم معارف دفاع مقدس، به روشنی خواهیم دید که فرهنگ شب‌زنده‌داری، راز و نیاز و پرداختن به نماز شب در جای جای جبهه‌ها عطر بندگی و عبودیت را پراکنده کرده بود. امام امت علیه السلام در وصف شب‌زنده‌داری و تهجد رزمندگان فرموده است: «ما در پیشگاه خداوند متعال و ولی بر حق او، حضرت بقیة‌الله ارواحنا فداه افتخار می‌کنیم به سربازانی در جبهه و در پشت جبهه که شب‌ها را در محراب عبادت و روزها را در مجاهدت در راه حق تعالی به سر می‌برند».^۲

این افتخار امام خمینی علیه السلام حاکی از تهجد و راز و نیاز شبانه رزمندگانی چون شهید مجید جلویی است که دوست و هم‌زمش می‌گوید: «مجد همیشه مرا برای نماز از خواب بیدار می‌کرد و خودش تا طلوع آفتاب در حال دعا و مناجات بود. یک بار به او گفتم: تو خسته نمی‌شوی؟ خواب نداری؟ در جواب من آرام و با رویی باز گفت: تو نمی‌دانی که وقتی آدم با محبوب خود در دل شب راز و نیاز می‌کند، چه صفایی دارد.... روح آدم به پرواز در می‌آید و احساس آرامش می‌کند؟».^۳

طفیل هستی عشقند آدمی و پری	ارادتی بنما تا سعادت ببری
می‌صباح و شکر خواب صبحدم تا	به عذر نیم شبی کوش و گریه سحری ^۴

ک

ج. تجلی معنویت در انس با قرآن

قرآن کریم و دفاع مقدس، دو مقوله در هم آمیخته هستند. رزمندگان که قرآن را یکی از مصادیق

۱. رضا آبیاری؛ «سیره اخلاقی شهیدان (شب‌زنده‌داری)»؛ مجله طوبی، ص ۵۰.

۲. سید روح‌الله موسوی خمینی؛ صحیفه امام؛ ج ۱۴، ص ۵۰۴.

۳. غلامعلی رجایی؛ سیرت شهیدان؛ ص ۵۲.

۴. محمد حافظ شمس‌الدین؛ دیوان غزلیات؛ به کوشش خطیب رهبر، شماره ۴۵۲، ص ۶۱۴.

ذکر و یاد خدا یافته بودند، انس و ارتباط ویژه‌ای با آیات نورانی این کتاب مقدس و منبع کلام وحی برقرار می‌کردند. آنها با این موهبت الهی، یاد پروردگار متعال را در دل خود زنده نگه می‌داشتند. یکی از جلوه‌های انس با قرآن، تمسک به مفاهیم عالیه کلام الهی و تلاوت برخی از آیات موضوعی آن بود. شهید کلاهدوز، یکی از فرماندهانی بود که همه وجودش سرایا با روح قرآن و مضامین آیات عجین بود. یکی از همزمانش می‌گوید:

هر وقت فرصتی می‌یافت، قرآن می‌خواند. به همه نیز توصیه می‌کرد که قرآن بخوانند. روزی به اتاقش رفتم، در حال تلاوت قرآن بود. گفت: «تا می‌توانیم باید روی قرآن کار کنیم و تشویق کنیم همه در مباحث عقیدتی و اخلاقی شرکت کنند. هر چه در این زمینه‌ها کار کنیم، باز هم کم کار کرده‌ایم. ما نیازمند به قرآن و درک معارف عالی آیات الهی هستیم».^۱

رزمندگان در لحظات سخت و خاص، «آیه‌الکرسی»^۲ و آیه «أَمَّنْ يَجِيبُ»^۳ را به طور دسته‌جمعی و هنگام هدفگیری و شلیک، آیه «فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَ مَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»^۴ را می‌خواندند. هنگامی که می‌خواستند دشمن متوجه حضور آنان در محل نشود، آیه شریفه «وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ»^۵ را ثلاث می‌کردند و این آیه دشمن را کور می‌کند. یکی از رزمندگان می‌گوید:

من در دسته‌ای بودم که قرار بود کمین دشمن را منهدم کنیم. قبل از حرکت قرار گذاشتیم آیه «و جعلنا» را مرتب زمزمه کنیم و به یاد داشته باشیم. به کمین که رسیدیم، از کنار عراقی‌ها گذشتیم. به طور طبیعی بلید ما را می‌دیدند. آنها را دور زدیم، ولی متوجه نشدند. وقتی بالای سرشان رسیدیم، تازه فهمیدند. کار تمام شده بود. نتوانستند دست از پا خطا بکنند. یکی از بچه‌ها ذوق‌زده شده بود و فریاد می‌زد: «و جعلنا» گرفت.^۶

در روزهای سخت حمله و تجاوز ناجوانمردانه ارتش بعث عراق با حملیت همه‌جانبه برخی از

^۱. محمدعلی قربانی؛ هاله‌ای از نور: خاطراتی از سرلشکر پاسدار شهید یوسف کلاهدوز؛ ص ۱۰۴.

^۲. بقره: ۲۵۷ - ۲۵۵.

^۳. نمل: ۶۲.

^۴. انفال: ۱۷: «و آن‌گاه که تو (به سوی آنها تیر و سنگریزه) افکندی، تو نیفکندی و لکن خدا افکند (تا دشمن را مغلوب نماید)».

^۵. یس: ۹: «و در پیش روی آنان سدّی قرار دادیم و در پشت سرشان سدّی؛ و چشمانشان را پوشانده‌ایم، لذا نمی‌بینند».

^۶. علی بنی‌لوحی؛ عبور از چم هندی: مجموعه خاطرات عملیات محرم؛ ص ۶۵.

همسایگان مرتجع و نیز قدرت‌های جهانی، پناه به قرآن و توکل بر خدا، امیدبخش و تکیه‌گاه رزمندگان در بیابان‌های غریب جبهه بود و به آنها نیرویی مضاعف می‌بخشید. ریشه اصلی نه‌راسیدن از مرگ و آن همه شجاعت و دلیری را که در روزهای دفاع مقدس در میان رزمندگان اسلام تبلور و تجلی می‌یافت، باید در انس رزمندگان با آیات روح‌بخش قرآن کریم و معجزه واژگان مقدس آن جستجو کرد. انس با آیات قرآن به گونه‌ای رابطه عبد و معبود را در جبهه‌ها مستحکم ساخته بود که یکی از واسطه‌های نورانی برای کسب فیض شهادت و گرفتن حاجت از درگاه الهی، تمسک و توسل به دامن شفاعت قرآن کریم به واسطه نذر و یا ختم قرآن بود؛ رسمی که جبهه بدون آن صفایی نداشت و هر گاه فراغتی فراهم می‌شد، صوت تلاوت جمعی و یا انفرادی قرآن از گوشه و کنار سنگرها بر می‌خاست. هم‌رزم سردار شهید محمود کاوه می‌گوید:

روزی تصمیم گرفتم که به دیدار محمود کاوه بروم و با ایشان صحبتی داشته باشم. وقتی به کنار اتاق ایشان رسیدم، از پنجره اتاق نگاه کردم. دیدم محمود مشغول تلاوت قرآن کریم است. جرأت نکردم داخل بروم و با خودم گفتم: بگذار توی حال خودش باشد. این قرآن خواندن ایشان حدوداً تا نزدیکی اذان ظهر به طول انجامید.^۱

حافظه تاریخی دفاع مقدس، هیچ‌گاه لحظات انس رزمندگان با آیات قرآن و یا قرآن‌های کوچک جیبی آغشته به خون شهدا را که از میان لباس و کیف رزمندگان کشف می‌شد، از یاد نخواهد برد. این قرآن‌های آغشته به خون شهدا، بیانگر آن بود که آنها تا آخرین لحظه از این مستمسک آسمانی دل نبریدند و از مصاحبت و همراهی قرآن هر دم جان تازه می‌گرفتند.

د. ضرورت بازخوانی معنویت در دفاع مقدس

شهدا و رزمندگان دوران دفاع مقدس با خون خود، مسیر عبودیت و سعادت را ترسیم کردند. آنها، بندگان مخلص خدا بودند که بیلان‌های عرفاتی جبهه را محراب عبادت و بندگی ساخته بودند، همه دارایی خود و از همه بالاتر جان شیرین‌شان را به رزمگاه مجاهدت و معامله با معبود عالم آوردند و میدان جهاد اصغر را به عرصه تجلی آیه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...»^۲ مبدل کردند.

بی‌شک امروز تداوم راه شهیدان، تبعیت از مرام و التزام به سیره عملی و معنوی آنهاست. ترویج

^۱. نرم‌افزار نشانه (مجموعه ده‌هزار خاطره): شهید محمود کاوه.

^۲. توبه: ۱۱۱.

فرهنگ معنویت و عبادت در جامعه، بهترین شیوه تأسی به مکتب ایمانی شهدا و جلب رضایت و تقرب جستن به این مقربان درگاه باری تعالی است. باید با آرمان این اسوه‌های تاریخ عهد بست که مسیری جز راه آنها و طریق سعادت و سربلندی را در پیش نگرفت؛ چرا که در این برهه حساس تاریخ آن‌گونه که رهبر فرزانه انقلاب فرمودند: «یاد شهدا کمتر از شهادت نیست».^۱

ضرورت این تبعیت و الگوگیری، از آن جهت است که عبودیت و پرستش خداوند در فطرت انسان قرار داده و با سرشت او عجین شده است؛ ولی گاه ممکن است از مسیر صحیح خود خارج شده و باعث پرستش موجوداتی همچون بت و انسان‌های دیگر می‌شود.^۲ از این رو انسان برای یافتن بهترین سبک و سیره زندگی و بندگی خدا، نیازمند الگو و راهنماست. امام علی علیه السلام در این باره، هدف بعثت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را خارج کردن بندگان از عبادت بت‌ها به سوی عبادت خداوند می‌داند.^۳ سیره انسان‌هایی همچون شهیدان والا مقام که در مسیر بندگی پیروزمندانه از سیاهی‌ها به سوی نور گام برداشتند و موفق به فتح قله‌های کمال و سعادت شدند، می‌تواند مایه عبرت‌آموزی و اسوه‌یابی شود.

فهرست منابع

کتاب

۱. بنی‌لوحی، علی؛ عبور از چم هندی: مجموعه خاطرات عملیات محرم؛ اصفهان: لشکر ۱۴ امام حسین علیه السلام، ۱۳۷۵ ش.
۲. جبل عاملی، احمد؛ یادگاران: کتاب شهید زین‌الدین؛ چاپ اول، تهران: روایت فتح، ۱۳۸۸ ش.
۳. جمشیدیان، مرتضی؛ خودشکنان؛ اصفهان: لشکر ۱۴ امام حسین علیه السلام، ۱۳۷۵ ش.
۴. جمعی از نویسندگان؛ خاطرات نمازی؛ چاپ اول، تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۹۷ ش.
۵. رجایی، غلامعلی؛ سیرت شهیدان؛ تهران: نشر شاهد، ۱۳۷۸ ش.
۶. رسولی، رضا؛ یادگاران: کتاب شهید صیاد؛ چاپ دوم، تهران: روایت فتح، ۱۳۸۵ ش.

۱. بیانات در دیدار جمعی از خانواده‌های شهدا؛ ۱۳۷۶/۰۲/۱۷.

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2838>

۲. مرتضی مطهری؛ آزادی معنوی؛ ص ۱۰۹.

۳. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج‌البلاغه؛ ترجمه محمد دشتی؛ خطبه ۱۴۷.

بازخوانی سیره عبادی و معنوی شهدای دفاع مقدس ■ ۹

۷. شریف الرضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه؛ ترجمه محمد دشتی؛ قم: انتشارات امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
۸. شمس الدین، حافظ - محمد؛ دیوان غزلیات؛ به کوشش خطیب رهبر؛ تهران: انتشارات صفی علی شاه، ۱۳۸۹ ش.
۹. غفاری، فاطمه؛ یادگاران: کتاب شهید خرازی؛ چاپ ششم، تهران: روایت فتح، ۱۳۹۸ ش.
۱۰. قربانی، محمدعلی؛ هاله‌ای از نور: خاطراتی از سرلشکر پاسدار شهید یوسف کلاهدوز؛ تهران: معاونت امور مطبوعاتی و تبلیغاتی؛ کنگره بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. مطهری، مرتضی؛ اسلام و نیازهای زمان؛ تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۰ ش.
۱۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله؛ صحیفه امام؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام علیه السلام، [بی تا].

مجلات، سایت‌ها و نرم‌افزارها

۱. آبیاری، رضا؛ «سیره اخلاقی شهیدان (شب زنده‌داری)»؛ مجله طوبی؛ شماره ۱۵، اسفند ۱۳۸۵، ص ۴۹-۵۱.
۲. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای.
۳. نرم‌افزار نشانه (مجموعه ده‌هزار خاطره)؛ اطلاعات دریافتی از کنگره سرداران و ۳۲۰۰۰ شهید استان‌های خراسان شمالی، رضوی و جنوبی.

بازخوانی سیره عبادی و معنوی شهدای دفاع مقدس ■ ۱۰